

Modern Türklük

Araştırmaları Dergisi

Cilt 18, Sayı 3 (Eylül 2021), ss. 283-302

DOI: 10.1501/MTAD.18.2021.3.17

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

MAKALE

Türkçede *kişi*, *insan* ve *adam* Sözcüklerinin Kavramsal İçeriği

Özen Yaylagül Üstünel

Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Samsun)

ÖZET

Kavram terimi, bilişsel psikoloji ve bilişsel dilbilimde şemsiye bir terim olarak kullanılmaktadır. Çağdaş dil biliminde kavramların incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Kavramsal çözümleme, kavramların sınırlarını, anlamlarını açıklamak için bazı teknikler belirler. Bu çalışmada eş anlamlı sözcükler arasında yer alan *kişi*, *insan* ve *adam* sözcüklerinin anlam içeriği kavram çözümleme teknikleriyle belirlenmeye çalışılmıştır. Çözümleme yapılırken aynı kavram alanı içinde yer alan *erkek*, *kadın*, *çocuk*, *oğlan* ve *kız* sözcüklerinin anlam içeriği ile söz konusu sözcüklerin tarihi süreçte geçirmiş oldukları anlam değişimleri de dikkate alınmıştır. Çalışmanın amacı, *kişi*, *insan*, *adam* ve bunlarla ilgili terimlere ait tanımları, kullanımları, uygulamaları ve terimlerde alt anlamlılık ilişkisi içinde olan diğer terimleri inceleyerek bu terimler arasındaki sınırları, gönderimleri ve ilişkileri betimlemek, kavramı oluşturan temel unsurları ortaya koymaktır. Bu doğrultuda *kişi*, *insan* ve *adam* sözcüklerinin eşdizimlilik özelliklerinin belirlenmesi de önemsenmiş ve bu amaçla Türkçe Ulusal Derlem (TUD) üzerinden doküman taraması yapılmıştır. Sonuç olarak toplum içinde erkeğin etkinliğinin yüksek olması, olaylar içinde daha fazla varlık göstermesi ve sözdizimi boyutundaki karşıt anlamlılığa bağlı olarak *adam* sözcüğünün anlam içeriğinin büyük ölçüde *kişi* sözcüğünün anlam içeriğinin kısmen eril cinsiyete doğru kaydığı örnekler tespit edilmiştir. *İnsan* sözcüğü ise cinsiyet açısından yansız, tür belirten bir üst terim olarak kalmıştır. *Adam* sözcüğü *kişi* ve *insan* sözcüğüne oranla çok daha fazla eşdizimli yapının doğmasına yol açmıştır. Bunda *adam* sözcüğünün kavramsal

içerisinde ‘ahlaki olarak gelişmiş, nitelikli insan’ anlamının da bulunması etkili olmuştur.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Türkçe, kavramsal anlam, *adam*, *kişi*, *insan*, eş anlamlılık, eşdizimlilikler

ABSTRACT

The term concept is an umbrella term for cognitive psychology and cognitive linguistics. The study of the concepts in modern linguistics is of the paramount importance. Conceptual analysis describes a set of techniques to clarify meanings and boundaries of concepts. In this study, the meaning content of the Turkish words *kişi* ‘person’, *insan* ‘human’ and *adam* ‘human/man’, which are among the synonyms, was tried to be determined by the conceptual analysis techniques, while analyzing the meaning content of the words *erkek* ‘man’, *kadın* ‘woman’, *çocuk* ‘child’, *oğlan/erkek çocuk* ‘boy’ and *kız* ‘girl’, which are in the same concept area, and the meaning changes that these words have undergone in the historical process were also taken into consideration. The aim of study is to describe the boundaries, references and relations between these terms by examining the definitions, uses, applications and the other terms that have a subordinate relationship with the terms of *kişi* ‘person’, *insan* ‘human’, *erkek* ‘man’ and related terms, and to reveal the basic elements that make up the concept. In this direction, the determination of the collocation characteristics of the words *kişi* ‘person’, *insan* ‘human’ and *adam* was also considered important, and for this purpose, a document search was carried out on the Turkish National Corpus (TUD). As a result, it has been determined that the semantic content of the word *adam* has largely shifted towards the masculine gender due to the high effectiveness of men in society, their greater presence in events, and the antonym in syntax. The word *insan*, on the other hand, remained as a gender neutral term and hyponym. The word *adam* has led to the emergence of a much more collocational structure than the word *kişi* and *insan*. It is due to the fact that the conceptual content of word *adam* has ‘morally developed, qualified person’.

KEY WORDS

Turkish, conceptual meaning, *adam*, *kişi*, *insan*, synonymy, collocations.

1. Giriş

Kavram (concept) terimi, bilişsel psikoloji ve bilişsel dilbilimin ortak terimleri arasında yer alır. Bu terim, dilbilimciler tarafından matematiksel mantıktan ödünçlenmiştir.

Kavram, olgusal, soyut bir düşünce, değişebilen ortak özellikleri taşıyan bir dizi nesne, olay veya durum için genel bir kategori olup bu kategorinin temel özelliklerinden oluşan soyut, genel bir düşünce; nesne, varlık ya da oluşun anlamını, hangi grup veya kategoriye ait olduğunu, ne işe yaradığını vb. hatırlamak ve anlamak için kullanılan zihinsel bir temsil (Vardar 2007), “çok boyutlu bir anlam demeti”, “anlamsal bir yaşam dilimi” (Clark 1981), bir bilgi yapısı, “bir kültür geni” (Talmy 2000) olarak tanımlanabilir.

Çağdaş dil biliminde kavram çalışmaları oldukça önem verilen konular

arasındadır. Kavram çözümleme çalışmaları, G. E. Moore, Bertrand Russell, Gottlob Frege, Ludwig Wittgenstein gibi çağdaş felsefeciler tarafından da önemsenmiştir. Felsefede kavram çözümlemesi için üç temel biçimden söz edilebilir: yapısal (constructive), indirgemeci (reductive) ve algısal (detection) çözümleme (Kosterec 2016: 220). Dil bilimindeki kavram çözümleme yöntemleri felsefedekinden farklıdır. Dilbilimsel çözümlemeler özel bir alanda bir terimin nasıl kullanıldığını anlamak için yapılır. Kavramsal çözümlemeler ise bir dilin kavramsal ağında veya bir kuramda bir kavramın yerini belirlemek için yapılır (Onwuegbuzie vd. 2012). Bir kavramsal çözümlemede: X tipik olarak neye gönderimde bulunur? X olmak için bir x hangi özelliğe sahip olmalıdır? Gibi sorulara yanıt aranır. Kavramsal çözümlemenin amacı ilgili terimler arasındaki sınırları, gönderimleri ve ilişkileri betimlemek, bir kavramın belirgin anlamını ortaya koymak için bir takım teknikler belirlemektir (Kahn and Zeidler 2017: 539-540).

2.Yöntem ve Sorular

Bu çalışmada, eş anlamlı sözcükler (Moran 1992) arasında yer alan *kişi*, *insan* ve *adam* sözcüklerinin anlam içeriği, nitel araştırma yöntemleri arasında yer alan kavramsal çözümleme tekniğiyle belirlenmeye çalışılmıştır. Çözümleme yapılırken aynı kavram alanı içinde yer alan *erkek*, *kadın*, *çocuk*, *oğlan* ve *kız* sözcüklerinin anlam içeriği ile söz konusu sözcüklerin tarihi süreçte geçirmiş oldukları anlam değişimleri de dikkate alınmıştır.

Çalışmanın amacı, *kişi*, *insan*, *adam* ve bunlarla ilgili terimlere ait tanımları, kullanımları, uygulamaları ve terimlerle alt anlamlılık ilişkisi içinde olan diğer terimleri inceleyerek bu terimler arasındaki sınırları, gönderimleri ve ilişkileri betimlemek, kavramı oluşturan temel unsurları ortaya koymaktır. Bu doğrultuda *kişi*, *insan* ve *adam* sözcüklerinin eşdizimlilik özelliklerinin belirlenmesi de önemsenmiş, bu amaçla Türkçe Ulusal Derlem (TUD) üzerinden doküman taraması yapılmıştır. Bu çalışmada italik olarak verilen örnekler TUD'un 3.0 sürümünden yazım özellikleri korunarak aynen alınmıştır (tnc.org.tr, 11.04.2021). Örneklerde yazım kurallarına göre bir düzeltme yapılmamıştır.

Kişi ve *adam* sözcükleri, dişil ve eril yanlılık bakımından dilsel belirsizliğe yol açan sözcüklerdir. Bu çalışma şu sorulara yanıt aramaktadır: Yazarın niyeti dışında, *adam* sözcüğünün genel kullanımının toplumsal cinsiyet açısından yansız olduğu söylenebilir mi? Belli bir cinsiyete özel terimin yansız bir cinsiyet terimi olarak kullanımı nasıl mümkün olur? *Kişi* ve *adam* sözcükleri hangi bağlamlarda genel olarak insan için, hangi bağlamlarda yalnızca erkek veya kadın için kullanılmaktadır?

3. Tartışma ve Bulgular

Çubukçu, Eşme ve İlerter, Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Türkçe Sözlük*'ün 10. baskısını dikkate alarak hazırladıkları "Türkçe'nin Sözcük Cinsiyetçi midir? TDK Türkçe Sözlük'te Toplumsal Cinsiyet" (2014) başlıklı bildirimlerinde *adam* sözcüğünü *erkek* sözcüğüyle eş anlamlı olarak görmüş, *adam* sözcüğünün "insan, insanlar, insanoğlu, erkek, kişi, kimse, kadın" vb. gibi kavramları kapsayıcı biçimde kullanıldığı 42 sözlükbirim tespit ettiklerini belirtmişler fakat esas konuları *erkek* ve *kadın* sözcükleri olduğu için *adam* ve ondan oluşan hangi sözlük birimlerinin kadını da kapsadığı, hangilerinde neden kadını dışladığı konusu üzerinde durmamışlardır.

Atasoy, "Türkçede Genel Adlar: Kadın ve Adam" başlıklı makalesinde (2017: 187-188) Türkçedeki genel adlar olarak düşündüğü *kadın* ve *adam* sözcüklerinin sıklığını Türkçe derlem sözlüklerinde araştırmış ve Türkçe Ulusal Derlem'de *kadın* sözcüğünün sıklık açısından 30., *adam* sözcüğünün 45. sırada yer aldığını ve *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*'ne göre *kadın* sözcüğünün 1898 sıklıkla 76. sırada *adam* sözcüğünün ise 1169 sıklıkla 153. sırada yer aldığını tespit ederek bu sıklık bilgilerinin tutarlı ve önemli bir gösterge olduğunu belirtmiştir. Atasoy (2017: 192), *adam* kullanımlarında *adam* gibi, *adam* tavrı, *adam* gibi *adam* yapılarıyla genel bir anlatım sağlandığını; bunların olumlu bir tavrı betimlemek ve olumlu benzetme yapmak için kullanıldığını, *kadın* sözcüğünün, çoğul niceleyicilerle betimlendiğini, *adam* sözcüğünün böyle bir kullanımına rastlanmadığını belirtir. Haliday ve Hasan'ın genel adlar kümesinde yer alan insan genel adının insan, kişi, adam, kadın, erkek, çocuk, kız sözcüklerinden oluştuğunu belirttiğini aktaran Atasoy (2017), "[İnsan] insan 'people', kişi 'person', adam 'man', kadın 'woman', çocuk 'child', kız 'girl', erkek 'boy' eşleştirmelerini yapmıştır. Oysa *man* Türkçede *adam* sözcüğüyle değil *erkek* sözcüğüyle, İngilizce *boy* sözcüğü ise bugün için *oğlan* veya *erkek çocuk* sözlük birimleriyle karşılanabilir. Böyle bir genel adlar kümesi oluşturulacaksa Eski Türkçe için bunun: [Kişi] *kişi, er, uragut* 'kadın', *oğlan* şeklinde; Türkiye Türkçesi için ise: [Kişi/İnsan] *kişi, insan, adam, erkek, kadın, çocuk, kız, oğlan* şeklinde belirlenmesi daha doğru olacaktır. Nitekim Atasoy'un (2017: 194) ad öbeği birleşimi olarak verdiği "çaldığı kadın iç çamaşırlarından", "aradığını sandığı kadın tipini", "arkasına aldığı kadın desteğiyle", "kampanya sırasında verdiği "1/4 kadın bakan" vaadinin arkasında duracak." örneklerindeki birleşimleri *kadın* yerine *adam* sözcüğünün yerleştirilmesiyle "#çaldığı adam iç çamaşırlarından", "#kampanya sırasında verdiği "1/4 adam bakan"! vaadinin arkasında duracak" biçiminde dönüştüremediğimiz, *kadın* sözcüğü yerine ancak "çaldığı erkek iç çamaşırlarından", "aradığını sandığı erkek tipini", "kampanya sırasında verdiği "1/4 erkek bakan" vaadinin arkasında duracak." biçiminde erkek

sözcüğünü yerleştirebildiğimiz için *kadın* ve *adam* değil *kadın* ve *erkek* sözcüklerinin böyle bir karşılaştırma için seçilmesi gereken asıl sözcükler olduğu görülmektedir. *Adam* sözcüğünün *kadın* ve *erkek* genel adları için tıpkı *insan* sözcüğü gibi bir üst terim durumunda olduğu, kültürel etkilerle bazı bağlamlarda erkek için bir yakın eş anlamlı olma eğilimi gösterdiği söylenebilir. *Adam* sözcüğü tanıtma, tanımlama veya devamlılık işleviyle kullanıldığında *erkek* sözcüğünün yerini alabilmektedir: *Ali'nin söylediklerini düşündü. Bu adama hiç güvenmiyordu.* sözcesinde *adam* Ali ile ilişkilidir ve tanımlama işlevini üstlenmiştir.

Türkçe Sözlük'te, Arapça *âdem* sözcüğünden ödünçlenmiş çok anlamlı bir sözcük olan *adam* sözcüğünün ilk anlamının 'insan', ikinci anlamının 'erkek' olarak verildiği görülür:

"1. İsim İnsan 2. Erkek kişi İyi bir adam isterse, babası da verirse varacak." - **M. Ş. Esendal** 3. Birinin yanında bulunan ve işini yapan kimse "Kendisi gayet kibirli, öfkeli olduğu için hizmetçileri ve adamları korkarlar." - **K. Tahir** 4. Birinin yararlandığı, kullandığı kimse "Hemen hepsi para çevrelerinin adamlarıydı." - **C. Meriç** 5. Daima birinin yanında olan, onu destekleyen, isteklerini yerine getiren kimse "O benim adamımdır, hiçbir ricamı geri çevirmez." 6. Görevli kimse "Artık şunları toplatsak, dedi, kavasa söylemeniz de bir adam bulurverse." - **R. H. Karay** 7. İyi huylu, güvenilir kimse 8. Bir alanı benimseyen kimse 9. Eş, koca."

Adam sözcüğünün etimolojisiyle ilgili değişik görüşler söz konusudur. Tietze (2016: 247) etimolojik sözlüğünde sözcüğü "adam 'yetişkin erkek kişi; insan' < Âdem" şeklinde vermiştir. Buradan Tietze'nin sözcüğün ilk önce 'yetişkin erkek kişi' anlamına sahip olduğu, Türkçede daha sonra 'insan' anlamını da kazandığı görüşünde olduğu çıkarımı yapılabilir.

Arapça etimolojik sözlükte; *Adm* kökünden gelen *âdam* آدم "1. insanların atası, Adem, 2. insanoğlu" Arapça sözcük İbranice aynı anlama gelen *ʾādām* אָדָם sözcüğünden alıntıdır. Bu sözcük İbranice *ʾadamā* אָדָמָה "toprak" sözcüğü ile eş kökenli olabilir; ancak bu kesin değildir (www.etimolojiturkce.com, erişim tarihi: 25.08.2021) açıklaması yapılmıştır.

Sarıca ve Eratalay (2013)'e göre sözcük en eski yazılı belgelere sahip ölü bir dil olan Sümerceden diğer dillere geçmiş olmalıdır. Sümercede *addamu* 'baba, büyükbaba, dede; ilk insan, ata' anlamındadır. Sözcüğün Türkçede de var olan *ata* sözcüğüne 1. teklik kişi iyelik eki +m(u) eklenmesiyle oluştuğu düşünülebilir: ata+mu > adamu > adam. Sözcük önce Sami dillerine buradan da diğer dillere geçmiş olmalıdır.

Tuncer Gülensoy, *Türkçenin Köken Bilgisi Sözlüğü*'nde *adam* sözcüğüne yer

vermemiştir. Nişanyan Sözlük'te *adam* sözcüğünün 14. yüzyıldan itibaren Türk dilinin tarihî lehçelerinde görülmeye başlandığı belirtilip:

[Codex Cumanicus, 1303] homo - Tr: *χisi* vel *azam* [kişi, azem] ademî [Gülşehri, *Mantıku't-Tayr*, 1317] *âdemîniün* 'ilm ü hıkmettir işi (...) nefesine uyan kişi *âdem* degül [Meninski, *Thesaurus*, 1680] *âdem*: insan. (...) yebân *âdemî*, *âdem* yerine komamak/saymamak (...) *âdemiyet* [Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmani*, 1876]

adam akıllı, *adam* sen de [A. Fikri, *Lugat-ı Garibe*, 1889] *adamım*: Kendisine kurbiyet ve mensubiyet-i hususiyesi olmak veya bu tarzda görünmek. ~ *Ar âdam* آدم [#Adm] 1. insanların atası, Adem, 2. insanoğlu ~ *İbr 'ādām* אָדָם a.a. ≈ *İbr 'adāmā* אָדָמָא toprak, yer **Not**: 20. yy başlarına dek *âdem* yazılır ve kültürlü dilde belki 19. yy'a dek bu şekilde telaffuz edilirdi. Erken TTü metinlerde görülen *âzem* yazımı Farsça telaffuzu yansıtır.

açıklamasına karşın, sözcük daha önceki bir tarihte, 11. yüzyılda yazılmış *Kutadgu Bilig*'de, bir örnekle de olsa tanımlanabilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de *kişi* ve ondan türeme sözbirimlerin kullanım sıklığı oldukça yüksekken (1107 kez) *adam* sözcüğü yalnızca bir kez, cinsiyet açısından yansız bir üst terim olarak kullanılmıştır: *bu dünyâ mümi miñ bir ol erdemî / neğü teg keçürse keçer âdemî* (KB 6332) "Bu dünyanın kusuru bin, meziyeti ise birdir; insanoğlu bunu nasıl geçirirse o öyle geçer." *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te *âdem* sözcüğü yer almaz. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de *âdem* sözcüğü bulunmamakla birlikte *âdemî* sözcüğü "insana mensup" (1993: 84) anlamıyla verilmiştir.

XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Türkiye Türkçesiyle yazılmış yapıtlardan yapılan derlemelerle oluşturulan *Yeni Tarama Sözlüğü*'nde "*âdem* (Ar.) *âdem* oğlanı 'insanoğlu', *âdem tonna girmek* 'insan kılığına girmek'; yine *adamcıl* "insana saldıran (hayvan)", *adamcılanmak* "adam gibi görünmek, adamlık taslamak", *adamlık* "olgunluk, erginlik" (1983: 2) şeklinde yer alan sözlük birimlerinin anlamlarına bakıldığında kadın ve erkeği kapsayıcı, cinsiyet açısından yansız bir üst terim olarak kullanıldığı söylenebilir. Osmanlı dönemi sözlüklerinden *Burhan-ı Katî*'de *âdem* sözcüğü yer almazken *âdem-pîrâ* birleşik söz olarak ve "Adam bezeyici manasınadır" (2009: 8) açıklamasıyla yer almıştır. *Ahterî-i Kebir*'de *âdem* "buğday rengi" anlamında verilmiştir (2009: 31). Tulum (2011: 249) da *âdem* sözcüğü "insân, âdem oğlani, âdem oğlu, beşer, beşere, nâs, recül, hayvan-ı nâtlık, →homo; ulak, elçi, ilç, haberci, peyk, şatır, sâ'î, kâsıd, Mac. Pošta, berîd, güzârende-i peyâm, →nuntius; müstakıll bir elçi, → expressus" karşılıklarıyla verilmiştir. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi Sözlüğü*'nde *âdem* sözcüğü:

“**الْأَدَمُ** [el-âdem] (hemzenin meddiyle أَحْمَرُ [ahmer] vezninde) Zikr olunan أَدَمَةٌ [udmet] renginde olan âhûya ve deveye denir. Ve karayağız kimseye denir; cem‘i أَدَمٌ [udm] gelir hemzenin zammıyla ve أَدَمَانٌ [udmân] gelir kezâlik hemzenin zammıyla. Müennesinde أَدَمَاءُ [edmâ‘] denir, خَمْرَاءُ [ħamrâ‘] vezninde ve şâzz olarak أَدَمَانَةٌ [edmânet] denir; cem‘i أَدَمٌ [udm] gelir hemzenin zammıyla. Ve **أَدَم** [Âdem] Ebu‘l-Beşer ‘alâ-nebiyyinâ ve ‘aleyhi’s-selâm hazretlerinin ismidir ve şâzz olarak أَدَمٌ [Edem] dahi denir fethateynle ki elif tahfif olunur; cem‘i أَوَادِمٌ [evâdim] gelir.”

açıklamasıyla, *Vankulu Sözlüğü*’nde ise:

“**الْأَدَمُ** [el-âdem] (hemzenin fethi ve meddi ve dâl’in fethiyle) Kara yağız olan kimse benî âdemden. Ve **أَدَم** [âdem] Şol deveye dahi derler ki ziyâde ak olup gözleri siyâh ola.” (yek.gov.tr, 06.04.2021)

açıklamasıyla yer almıştır. Görüldüğü gibi *âdem* sözcüğü yalnız insan için değil, hayvan için de kullanılabilmiştir.

1901 tarihinde yayımlanan *Mükemmel Osmanlı Lügatı*’nde (2009: 3) *âdem* sözcüğünün anlamları “1. Yeryüzünde iptida peyda olan insan, birinci peygamber (aleyhisselam). 2 Er kişi. 3. Terbiyeli, insanıyetli, mert. 4. Taraftar, gayretkeş.” anlamlarıyla yer alır. Devellioğlu’nun Osmanlıca Sözlük’ünde *adam* sözcüğü yer almazken *âdem* sözcüğü “dünyada ilk yaratılan adam; ilk peygamber; adam” (1988: 10) anlamlarıyla verilmiştir.

“Kara topraktan yaratılmış olan ilk insan Âdem peygamberdir” inancı *adam* sözcüğünün anlam içeriğinin oluşmasında etkili olmuştur denebilir. Bunun yanında sözcüklerin tek başlarına değil, eşdizimli veya eşyapılı oldukları sözcüklerle anlam kazandıkları da unutulmamalıdır. *Türkçe Sözlük*’te atasözü, deyim ve birleşik fiiller başlığı altında:

(bir yer) adam almamak, adam adama gerek olur, adam adama yük değil, can gövdeye mülk değil, adam adamdan korkmaz, utanır, adam adamı bir kez aldatır, adam beğenmemek, adam değilim, adam etmek, adam gibi, adam içine çıkmak, adam içine karışmak, adam kullanmak, adam olacak çocuk bokundan belli olur, adam olana bir söz yeter, adam olana çok bile, (birini) adam sanmak, adam olmak, adam sen de!, adam sırasına geçmek (veya girmek), (birini) adam yerine (veya hesabına) koymak, adama benzemek (veya dönmek), adamdan saymak, adamın iyisi işbaşında (veya alışverişte) belli olur, adamın kötüsü olmaz, meğer züğürt ola, adamın yere bakanından, suyun yavaş akanından kork, adamına göre, (bir işin) adamı, adamın adı çıkacağına canı

çıkışın

örnekleri ve birleşik sözler olarak da:

adam adama, adamakıllı, adam başı, adam boyu, adam kıtlığında, adamkökü, adamotu, adam sarrafi, adam sendeci, adam yokluğunda, altın adam, asılmışadam, baba adam, balık adam, beyaz adam, bulaşık adam, istenmeyen adam, kardan adam, kiralık adam, kötü adam, kurbağa adam, lüzumsuz adam, Müslüman adam, ömür adam, parmak adam, sokaktaki adam, son adam, tek adam (tek insan¹ da), teknik adam, yarım adam, ahiret adamı, bilim adamı, dağ adamı, dava adamı, devlet adamı, din adamı, el adamı, ev adamı, fikir adamı, gemi adamı, görev adamı, gösteri adamı, günün adamı, halk adamı, hayat adamı, iş adamı, ilim adamı, kanun adamı, kaova adamı, salon adamı, sanat adamı, uzay adamı, zamane adamı

sözlük birimleri sıralanmıştır.

Adam sözcüğü, TUD'da yazılı ve sözlü kaynaklarda sorgulandığında 2348 metinde 24873 kez ve 490.8 sıklık oranıyla tespit edilmiştir. *Kişi* sözcüğünün sıklık oranı 3181 metinde 21948 kez ve 433.09 sıklık ile daha düşükken *insan* sözcüğünün görünümü 3452 metinde 46733 kez ve 922.15 sıklık oranıyla daha yüksektir.

Adam sözcüğü, erkek isimleriyle kullanıldığında erkek anlamındadır ve erkek sözcüğü yerine *adam* sözcüğü tercih edilir: *Durmuş diye bi adam...* (#Durmuş diye bi erkek değil). *Bu Salih denen adam...* (#Bu Salih denen erkek değil), *Zeynel Dayı, Kenan'a kızıyor "Be adam..."* (#Zeynel Dayı, Kenan'a kızıyor "Be erkek... değil).

[+eril cinsle özgü] anlamsal bileşenine sahip sözlerle bir arada kullanıldığında da erkek sözcüğü *adam* sözcüğünün eş anlamlısı olmaktadır: *önce "baba" sonra "koca" sonra "Adam" diye...*, *İşte baba dediğin adam! Ferit ve kasketli adam bir an bakaştılar, sakallı bir adam...* örneklerinde olduğu gibi. Bu cümlelerde *baba*, *koca*, *sakal* ve *kasket* sözcükleri [+eril cinsle özgü] anlamsal bileşenine sahip dil unsurlarıdır.

Adam tutmak 'genel işler için işe erkek eleman almak' anlamında kullanılırken *kadın tutmak* 'genellikle temizlik işleri için işe kadın görevli almak' anlamında kullanılmaktadır. *Emrine adam vermek* 'emrine görevli, hizmetli tayin etmek' ifadesinde ise *adam* sözcüğü cinsiyet açısından yansız görünmekle birlikte erkeklerin çalışma hayatı içinde kadınlara göre daha fazla yer alması nedeniyle erkek olarak anlaşılması da mümkündür. Bununla birlikte *Kuafore adam gönderdik sonra, "çıkta," demişler. Dün gece bir sürü adam geldi. Polisler fulan..., Adamı adam sandık, yılan çıktı, kişilikli adam* gibi örneklerde *adam* sözcüğünün cinsiyet içeriğinin eril mi dişil mi olduğu açık değildir. *Ama sokaktaki bir adam, Karadeniz'deki bir insan; çok adam getirdin, ben çok adam getirdim" inatlaşmasıydı; "Burada görev yapacak adam her an tetikte olmalı"*

¹ "tek insan biçimindeki ülke modelleri" (Salyangoz ya da Şövalyenin Zamanı, 1992, yazarı erkek)

derdi; Çetelerin varlığıyla halkın düşünen adam olmaktan korkan toplum haline getirilmesi; saplar adam boyu; Denize adam düştüğünde yapılması gerekenler...; şişman adam gidiyor zayıflayıp geliyor; Zirvedeki adam yalnızdır örneklerinde ise adam sözcüğünün cinsiyet açısından yansız olduğu daha açıktır. Herifi adam yerine koyup, böyle işlere girişmemesini...; Talih onu cezalandırmış, bir "erkek adam" olarak, kız çocuk sahibi olmuştur. Erkek adam kaçmazdı hani, ağlamazdı, eğilmezdi örneklerinde yansız bir görünümde olduğu, ikincil bir eril cinsiyet terimi kullanıldığı için daha belirgindir.

Bir de söyleyene bakarm adam mı diye kalıp sözü içinde de cinsiyet açısından yansız ve 'üstün insan' anlamında kullanıldığı söylenebilir. Adam zaten adam değil idi... sorumsuzudu örneğinde birinci adam sözcüğü eril; ikinci adam sözcüğü cinsiyet açısından yansızdır. Bu kız adam olmaz! örneğinde adam sözcüğünün yansız cinsiyet içeriği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Adam öldürme yanında kız kaçırma da... örneğinde adam cinsiyet açısından daha yansız bir görünüme sahipken kız da dişil erişkin için kullanılmakla birlikte erişkinlik evresinin henüz başlarında olduğu için kadın yerine kız sözcüğü tercih edilmiştir. (büyük) (koca) adam olmak 'büyüme' daha çok erkek çocuk için kullanılmaktadır. Kız çocuğu için ise bu kez koca kadın olmak yerine (koca) kız olmak tercih edilir.

Adam sözcüğünün eşdizimlilik açısından kişi ve insan sözcüklerine göre daha yüksek çeşitliliğe sahip olduğu ve yine eşdizimlilik özelliklerine bağlı olarak yansız cinsiyete doğru kaydığı söylenebilir².

Apaydın, Aksu ve Kasalak tarafından 11 erkek 11 kadın profesörle yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen veriye göre kadın katılımcılardan hiçbiri kendini bilim kadını olarak görmemiş, akademisyen, bilim adamı veya bilim insanı olarak tanımlamış; bilim adamının sadece erkek akademisyenleri değil, kadın

² *İpten adam almak 'oldukça zor durumda olan birini kurtarmak', adam kayırma(cılık) 'birine haksız yere kolaylıklar sağlamak', adam yetiştirmek 'birini eğitmek', adam adama 'bir kişiye bir kişi', Fidyeye için adam yetiştirmek, adam kaçırma, adam izlemek, adam öldürme/kıyma/doğrama, adam vurma/soyma, adam çalıştırmak, Bir sürü adam dışarıdaydı senin döneminde..., vekalet bırakacak adam bulamadım, Adam yok piyasada. 'Piyasada nitelikli insan yok', çok fazla adam lazım, Beyaz Adam 'beyaz ırktan insan', adam öldürücü 'insanı öldürecek nitelikte', balık adam 'dalgaç', BATILI ADAM 'Avrupa ve Amerikalı insan', İnsanın içinden robot adam diyesi geliyordu. Kocasının öcünü alan adam, bu serвете mi talip oldu, Sinemada en az 100 adam vardı. Erkek adam bu, bir sürü ihtiyacı olacak. Gücü olan kadın, adam başı ucuza da olsa günde..., Adam başı aldığı para..., Adam hırsızsa Türkiye'den geldi diye sevmek..., Oradan çok adam çıktı. Şairler, yazarlar, gazeteciler, profesörler. (Bu son örnekte adam 'okumuş, aydın, saygın kişi' anlamındadır ve cinsiyet açısından yansızdır.) İstenmeyen adam 'persona non grata', İktisat insana sadece iktisadi adam/insan (homo economicus) olarak bakan, Bu adam devlete karşı bir insan değil. Bu bir adam. İnsan yarattığı. Gezgin adam, Ben artık zengin bir adam olmak istiyorum. örneklerinde eşdizimlendiği sözcüklere bağlı olarak adam sözcüğünün cinsiyet açısından yansız bir görünüm sergilediği söylenebilir.*

akademisyenleri de karşıladığını *adam* sözcüğünü cinsiyetçi görmediklerini belirtmiştir (2015: 152).

Gerek sınırlı, gerek deyimsi eş dizimlilik açısından *adam* sözcüğü ilginç birleşikler oluşturmuştur. Söz gelişi *adam avlamak* eş dizimlisi 'istediği türden, gözüne kestirdiği adamları seçip yanına almak' anlamında kullanılmıştır. #Erkek avlamak eş dizimlisi bulunmazken, *kadın avcısı* 'kadınların ilgisini ve sevgisini çekerek onları baştan çıkararak ve yüzüstü bırakan erkek' şeklinde farklı bir anlam sunmaktadır. *Büyük adam* 'halkı arkasından sürükleyecek, etkin insan' anlamında olup *Büyük adam yetişmek* şeklinde de tespit edilmiştir. *Teknik bir adam* veya *teknik adam* 'Teknik çalışan kişi; ilgili olduğu spor dalında teknik açıdan uzmanlığı bulunan kişi; genellikle futbolda teknik direktör için kullanılmaktadır.'

Adam gibi birleşigi GTS'de "1. terbiyeli, akıllı, uslu; 2. adamlığa, insanlığa yaraşır yolda; 3. İyice" anlamlarıyla yer almıştır. TUD'daki örneklerle göre farklı eşdizimliliklerle [+sağlam] anlamsal bileşenin güçlendiği görülür. Söz gelişi, *Adam gibi (masaya koyup) (çalış-)* örneğinde 'baştan savmadan, sağlam' anlamı geçerlidir. Burada *adam*, olumlu ve üstün insani değerleri temsil etmektedir. *Adam gibi (oyna-) adam gibi çalışmak, adam gibi yönet-* örneklerinde de 'hakkıyla, doğru dürüst' anlamları baskın durumdadır. Bazı örneklerde ise yan anlamsal bileşen durumundaki 'sağlam, düzgünce' niteliğinin güçlenerek temel anlamsal bileşen üzerinde [-insan] şeklinde bir değişiklik gerçekleştiği söylenebilir; *Adam gibi bir sistem/meslek...*

Adam gibi adam (ol-) totolojisinin söz diziminde ikinci sırada yer alan *adam* sözlük anlamıyla 'sıradan insan', birinci sırada yer alan *adam* sözcüğü ise 'üstün insan' anlamındadır. *Ya oturduğun zaman adam gibi elit insanlar olacak* örneği de bunu doğrular. Bunun yanında *Adam gibi adam olan, insan gibi insan olan...* örneği de *adam* sözcüğünün cinsiyet açısından yansız olduğunu gösterir. *Dosdoğru söyleyen bu büyük insan adam gibi adam değil, adamdır* örneğinde *adam* sözcüğüne eklenen +dır kopulasının da anlamsal içeriğe katkıda bulunduğu ve 'üstün insan' anlamını pekiştirdiği söylenebilir.

Adam ol- 'uslanmak, toplumsal normlara uygun hale gelmek, toplumca genel kabul görmüş değerler sistemine, kültüre, anlayışa, toplumsal kurallara uygun bir yaşam tarzına sahip olmak' anlamlarındadır. TUD'dan tespit edilen *Arkasından gelenleri düşürmeden geçebilmektir adam olmak, Adam olun, uslu çocuk olun. Koca adam olsaydı hanımı böyle olmazdı* örneklerinde yer alan *adam olmak* Mertol Tulum tarafından hazırlanan XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi adlı eserde (2011: 250) "âdem olmak: f. yiğit olmak" şeklinde verilmiştir.

Adam etmek 'istediği gibi şekillendirmek' anlamındadır. *Analardır adam eden adamı*

örneğinde 'şekillendirilmek, had bildirilmek, ehlileştirilmek' anlamında kullanılmıştır. *Adam ettiğimiz, servetlerine servet kattığımız hayvanlardan* ifadesinde ise *adam et-* 'değersiz bir varlığa gereğinden fazla değer katmak' anlamı kazanmıştır.

Adam yerine koymak, adam muamelesi yapmak 'saygı duymak, saygılı davranmak', *büyüyüp adam sırasına girmek* 'büyüyüp sözü dinlenir hale gelmek, saygınlık kazanmak' anlamındadır.

*tek adam, tek adamlık*³ 'Bir konuda tek söz sahibi olan kişi', *tek adam yönetimi* 'otokratik yönetim', *ikinci adam* 'en önemli adamdan sonra gelen, söz sahibi kişi' anlamlarında eşdizimli yapılarıdır.

Adam sen de, bir işin önemsenmediğini anlatmak için kullanılan vurdumduymazlığın ve edilgen bir kişiliğin göstergesi olan bir birleşiktir: *Doğrunun peşini bırakmadık, "Adam sen de" demedik.*

Minik adam, çocuk adam 'erken olgunlaşmış çocuk' iken *Bak genç adam...* örneğinde 'henüz yetişkin olmuş kişi' anlamı geçerlidir.

"*Hasta adam*" çöküş dönemindeki Osmanlı için kullanılmış, yine *Daha önce Türkiye'den "hasta adam" olarak söz edildiğine göre* örneğinde "*hasta adam*" metaforik olarak 'çöküş, dağılma ve yok olmaya doğru giden' anlamlarında kullanılmıştır.

Elindeki gücü niye kaybetsin bir adam. Türkiye'ye yaptırım uyguladığı gücü... örneğinde ise *adam* sözcüğü metonimik olarak bir ülke ve o ülkenin yöneticileri anlamındadır.

Belli dönemlerde moda olan bazı birleşiklerden de söz edilebilir: *Yalnız adam kültürü* 'toplumdan uzak, yalnız yaşama kültürü', *göbeğini kaşıyan adam* 'cahil, görgüsüz adam', *ıssız adam* 'kimseye (özellikle bir kadına) bağlanamayan adam'. DLT'de *ıssız adam* birleşigi bulunmaz fakat *ıssız kişi* 'yüzsüz, iyilik bilmez adam' anlamında (I, 142) tespit edilmiştir.

Hayalî, masalsı kahramanlar için kullanılan birleşiklerde de cinsiyet açısından yansız bir durum söz konusudur: *Kabuk Adam, Karpuz Adam, Kurt Adam, Örumcek Adam, Çim Adam* gibi *kardan adam* eşdizimlisinin de cinsiyet açısından yansız olduğu söylenebilir.

TDK Sözlük'te bitişik yazılan *adamakullı* TUD'daki örneklerde aynı yazılmıştır: *Adam akıllı (müzisyen yok)* 'işinin ehli', *adam akıllı (bir ev)* 'düzgün, kullanışlı, konforlu', *adam akıllı (bir şey yaptığımız yok)* 'tam, düzgün, işe yarar', *Adam akıllı düştüm yere* 'Yere şiddetli düştüm.'

³ Genellikle *tek adam* 'diktatör' anlamında kullanılırken nadiren görülen *tek insan* eşdizimlisi bu anlamı vermez: *dünyadaki tek insan, tek sultan*

Metinsel bağdaşıklıkla bağlı olarak bazı bağlamlarda *adam* sözcüğü 'koca, eş' anlamlarındadır: *Şarapçudur benim adam. Erkeğim vardı. Nerede şimdi o adam?* Örneklerinde art gönderimler yoluyla [+eril] anlam bileşeni ortaya çıkarılabilmektedir.

Aynı kavramsal alan içinde yer alan *kişi, erkek, kadın, oğlan, kız ve insan* sözcükleri ile karşılaştırıldığında niceliksel olarak *adam* ve onunla oluşturulan sözlük birimlerinin sözlüksel görünürlüğüne daha yüksek, niteliksel olarak ise *kişi* ve *insan* sözcüklerine daha yakın ve yansız bir terim olduğu söylenebilir.

Türkçenin en eski yazılı belgelerinden itibaren tanımlanabilen ve bir genel ad niteliği taşıyan *kişi* sözcüğü TUD'da 3181 metinde 21948 kez ve 433.09 sıklık görünümüne sahiptir.

Orhon Yazıtları'nda *kişi* 'insan' anlamında (1983: 147) yer alır. *Yeni Tarama Sözlüğü*'nde "**kişi** 1. İnsan, adam, kimse. 2. Erkek. 3. Sahip" anlamları ve "**kişi oğlu** [kişizade] Doğuştan hür olan, tutsak olmayan, asılzade; **adam salmak** adam göndermek, kişi sürisi insan topluluğu." (1983: 141) eş dizimlileriyle verilmiştir.

Clauson (1972: 753) *kişi* sözcüğü için "man, person, human being" anlamlarını vermiş ve cinsiyet açısından bir ayrım yapmaksızın hayvan ve doğaüstü varlıkların karşılığı bir terim olarak görmüştür. *Kişi* sözcüğünün XI. yüzyıldan itibaren hem koca hem de karı için kullanılabildiği de görülmektedir. Osmanlı Türkçesinde XIV ve XV. yüzyıl metinlerinde özellikle eril cins için kullanıldığı kaydedilmiştir.

Kişi sözcüğü Meninski (2000: 3969)'de "kişi Homo, vir, perfona" anlamlarıyla verilmiştir. Tulum (2011: 1052) Meninski'nin *Thesaurus*'u ile Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sine ve başka metinlerden derlenmiş verilere göre XVII. yüzyıl İstanbul Türkçesinde sesler ve ses benzeşmeleri üzerine bir inceleme alt başlığıyla yayımladığı sözlük çalışmasında *kişi* sözcüğünün anlamlarını "er, erkek, yigit, merd, merdüm, recül, cüvân, cüvân-merd, müzekker, mer, →vir" olarak verir. Burada *kişi* sözcüğünün genel insan kavramından eril cinsiyete doğru yanlı duruma gelmesi, söz konusu metinlerin erkekler tarafından oluşturulması ve bu dönemde kadının toplumsal hayatta edilgen durumda bulunmasıyla açıklanabilir.

Tietze (2016: 323) *kişi* sözcüğünün "insan (hayvan mukabilinde), kimse; erkek, koca" anlamlarını verdikten sonra bu sözcüğün "hürmet alameti olarak yaşlı erkeklerin adına takıldığı" belirtir. Eren (1999: 247) *kişi* sözcüğünün "1. 'insan, kimse, şahıs'; 2. 'eş, koca'; 3. 'erkek'" anlamlarını vererek etimolojisinin açık olarak bilinmediğini kaydeder.

Kişi sözcüğünün KB'deki kullanımlarına bakıldığında cinsiyet açısından yansız bir üst terim niteliğinde olduğu görülmektedir: *ne törlüg ne yanlıg kişi koptı kör / yağız*

yêr olanıĝ yêdi optı kör (6403) “Ne türlü ve ne çeşit insanlar yetiştı, bak; kara toprak hepsini yedi ve yuttu.” *biri söz boĝuz köz bu şehvet otı / bular ol kişike bu tâ’at yutu* (6352) “Biri söz, boĝaz, göz, bu şehvet âteşi; bunlar insan için ibâdete engeldir.” *ukuşluĝ kişiler sözi öĝgü teg /köni tüz bolur ol özi belĝü teg* (6356) “Akıllı insanların sözü öĝülecek sözlerdir; o doĝru ve dürtüst olur ve kendisini her vakit belli eder.” Karahanlı sahası metinlerinden *Dîvânı Lugâti’t-Türk*’te *kişi* sözcüĝü ‘kişi, adam, insan, kimse; halk; karı, kadın’ (1983: 68) anlamlarıyla yer alır. *Dîvân-ı Hikmet*’te ve *Atebetü’l-Hakâyık*’ta da *kişi* kelimesinin cinsiyet açısından yansız olduĝu görülür.

Güncel Türkçe Sözlük’te *kişi* sözcüĝünün anlamları:

1. *isim* Kadın veya erkeĝe verilen genel ad, şahıs, zat, nefer: “*Smufta, süreklî olarak numarası yaramazlar listesinin başına yazılan kişi bendim.*” - Ayla Kutlu
2. *isim, dil bilgisi* Çekimli fiillerde ve zamirlerde konuşan, dinleyen, sözü edilen varlık, şahıs: *Ben (tekil kişi), sen (tekil kişi), o (tekil kişi); biz (çoĝul kişi.) siz (çoĝul kişi), onlar (çoĝul kişi).*
3. *isim, edebiyat* Oyun, roman, hikâye vb.nde yer alan kimse.
4. *isim*, halk ağzında Eş, koca.
5. *isim*, eskimiş Erkek.

şeklinde sıralanır. GTS’de *kişi* sözcüĝünün içinde geçtiĝi atasözleri, deyimler veya birleşik fiiller başlığı altında; “*kişi arkadaşından bellidir, kişi ne yaparsa kendine yapar, kişinin kendine ettiĝini kimse edemez, kişi refikinden azar, kişiyi vezir eden de karısı, rezil eden de*” birleşikleri verilmiştir. Son örnek dışında *adam* sözcüĝünün cinsiyet açısından yansız son örnekte ise söz dizimsel boyutta karşıt anlamlılıĝa baĝlı olarak [+eril] anlam bileşeni kazanmış olduĝu görülür.

GTS’de birleşik kelimeler başlığı altında “*kişi başına, kişi eki, kişioĝlu, kişizade, kişi zamiri, kişiler arası, kişiye özel, başkişi, bilirkişi, er kişi, gerçek kişi, hatun kişi, istenmeyen kişi, kaynak kişi, tüzel kişi, üçüncü kişi*” (**kişi ne demek TDK Sözlük Anlamı (sozluk.gov.tr)**, 12.08. 2021) birleşikleri sıralanmıştır ki burada da sözcüĝün cinsiyet açısından yansız olduĝu açıkça görülmektedir.

TUD’dan alınan örneklerde de cinsiyet açısından yansız görünümünün daha baskın olduĝu söylenebilir: Bir insanın *kişi* olarak şerefli olabilmesi için, “ilaç gibi adam, aspirin gibi kişi diye tabirler kullanırlar. Üçü kadın, ikisi erkek beş kişi varmış. İki kişi varsa biri erkek gibi. Eşcinsel kişi sayısı, Üçüncü kişi adılı, Özellikle hukuk alanında, “kişi” anlamına gelen “persona” sözcüĝü, Kişi ve toplum arasındaki etkileşimi... gibi örneklerde bu yansızlık açıkça ortadadır.

Kişi sözcüĝünün çoĝul niceleyicilerle betimlenme ve sayı adlarıyla eşdizimlenme oranı daha yüksektir. *İnsan* ve *adam* sözcüĝünün sayı adlarıyla kullanımı mümkün

olmakla birlikte bunların sıklık oranları oldukça düşüktür. Ülkede 10 kişi doğdu, iki kişi rahmetli oldu. Ve başka iki kişi, bir kadın, bir erkek, Sınavda ilk 200 kişi arasına girmişti. 10 milyon kişi, gibi.

Kişi sözcüğünün hem [-eril] anlamsal bileşene sahip sözcükler hem de [+eril] anlamsal bileşene sahip sözcüklerle birlikte kullanılması da *kişi* sözcüğünün cinsiyet açısından yansız bir üst terim olduğunu kanıtlamaktadır: *Bi hatun kişi, Size en yakın mesafedeki kişi anneniz sanırım. Bu kişi, annen bile olsa, Evde arkadaşlık edebileceğim tek kişi anneannemdi. "Acaba içlerinde kaç kişi meme kanserini deneyimledi?" Kız meslek liselerinde 2 kişi lisans programlarına yerleştirilmektedir. Evin ablası olan kişi de fark ettiriyo. Her yerde nasıl bir kişi idiysem...Geni Müjde, Kakılmış'ı yaratan kişi. Hali vakti yerinde bir kişi olan olan Asaf Bey gibi.*

Az sayıdaki örnekte *kişi* sözcüğü erkek cinsiyet için kullanılmıştır: *Böylece kişi tüm kadınlardan uzaklaşmakla örneğinde olduğu gibi.*

Adam ve *kişi* sözcüğü birlikte de kullanılabilir: *Yapan adamlar 10 kişi, 15 kişi.*

Kişi sözcüğü bazı bağlamlarda *adam* ve *insan* sözcükleriyle yer değiştirebilirken bazı bağlamlarda birbirinin yerine geçmeleri yadırganabilir. Söz gelişi *Adı geçen kişi* yerine *#adı geçen insan* denmesi yadırganabilir. *Kişi başına 26 milyon dolar düşer* yerine *Adam başına 26 milyon dolar düşer* denebilir fakat *#İnsan başına 26 milyon dolar düşer*, kullanımı yadırganabilir. *Bu kişi o sıralar...* yerine bu adam o sıralar denebilir fakat *#bu insan o sıralar...* denmesi yadırganabilir. Ülkede hala *istenmeyen kişi olduğunu bildirmişti* örneğinde *istenmeyen kişi* yerine *istenmeyen adam* denebilir fakat aynı anlamda *#istenmeyen insan* kullanılmaz. *Biz üç kişi* yerine *#biz üç insan*, *9 kişi yaralandı*, yerine *#9 insan yaralandı*, kullanımına pek rastlanmaz.

Kişi sözcüğünün eşdizimlilerinin sayısı *adam* sözcüğünden daha azdır. Bazı sınırlı eşdizimli yapılar: *kişi halleri, kişi isimleri, ehil kişi, gerçek ve tüzel kişi, etkin kişi, kişi ilişkileri* şeklinde sıralanabilir.

Genellikle *hak* sözcüğü *insan* sözcüğüyle eşdizimlenmekle birlikte *kişi* sözcüğüyle eşdizimlendiği örnekler de vardır: *kişi hakları, Kişi Hakları Açısından, Din ve kişi hakları yönünden...*, *Kişi ve toplumun hak ve özgürlüklerini, Medya kişi hak ve özgürlüklerini yok ediyor. Yaşam hakkı, kişi ve konut dokunulmazlığı...*

Nisanyan Sözlük'te "Arapçada kolektif isim niteliğini koruyan *insân* sözcüğü Türkçede en eski devirden beri "tekil kişi" anlamında da kullanılmıştır." (www.nisanyansozluk.com, 11.04.2021) açıklaması bulunmasına karşın *insan* sözcüğü Türk diliyle yazılmış ilk metinlerde yer almaz. *İnsan* sözcüğü *Yeni Tarama Sözlüğü*'nde (1983) de kayıtlı değildir.

Tietze (2016: 622) üç ayrı madde başında *insan* sözcüğünü “insan I b.m. (Homo sapiens, insanoğlu) < Ar. insān”; “insan II gayrişahsi kimse (çok defa sitemli ifadelerde)”; “insan III (sıfat olarak) ‘olgun, anlayışlı, güvenilir’ < insan” şeklinde vermiştir. Burada Ar. *insān* sözcüğünden Türkçede sonradan gelişen anlamlara işaret edilmek istenmiş olmakla birlikte eşadlılık değil çokanlamlılık durumunun söz konusu olması nedeniyle tek bir madde başı altında verilmesi daha doğru olurdu. Tulum (2011: 978) *insan* sözcüğünü tek bir madde başında “âdem, âdem oğlani, âdem oğlu, beşer, beşere, nās, recül, hayvan-i nâtik, → homo” açıklamasıyla vermiştir.

Mükemmel Osmanlı Lügati’nde “Ar. 1. Hayvan-ı nâtik. 2. İyi adam, vicdanlı adam. **insānū’layn**: Göz bebeği, merdüm-dîde.” (2009: 172) açıklamasıyla yer alan *insān* sözcüğü GTS’de:

Arapça insān

1. *İsim* Toplum hâlinde bir kültür çevresinde yaşayan, düşünme ve konuşma yeteneği olan, evreni bütün olarak kavrayabilen, bulguları sonucunda değiştirebilen ve biçimlendirebilen canlı.
2. *İsim* Âdemoğlu, âdem evladı: “O yaşta insan hiç düşünmeden sadece yaşamaya bakar.” – Haldun Taner
3. *Sıfat*, *meccaz* Huy ve ahlak yönünden üstün nitelikli (kimse).

anlamlarıyla yer almış atasözleri, deyimler veya birleşik fiiller başlığı altında:

insan ayağı değmemiş (veya basmamış); insan ayaktan, at turnaktan kapar; insan beşer, kuldur şaşar; insan çeşit çeşit, yer damar damar; insanda akıl bırakmamak (veya koymamak); insan doğduğu yerde değil doyduğu yerde; insan eli değmemiş (veya dokunmamış); insan eti yemek; insan gibi; insan gönlünün artığını söyler; insanın adı çıkacağına canı çıksın; insanın alacağı içinde, hayvanın alacağı dışında; insanın eti yenmez, derisi giyilmez, tatlı dilinden başka nesi var?; insan içine çıkmak; insanın şeytanıdır; insan kendini beğenmese çatlar; insan kıymetini insan bilir; insan konuşa konuşa, hayvan koklaşa koklaşa; insan kuş misali; insan sözünden, hayvan yularından tutulur; insan yedisinde ne ise yetmişinde de odur; insan yükü (veya eti) ağırdır” birleşiklerine yer verilmiştir. Birleşik kelimeler başlığı altında ise “insan biçimcilik, insan bilimi, insan coğrafyası, insan evladı, insan hâli, insanıncılık, insan kurusu, insanmerkezci, insan müsveddesi, insanoğlu, insan sarrafi, insanüstü, üst insan, bilim insanı

birleşikleri sıralanmıştır (<https://www.tdk.org.tr>, 12.08. 2021).

TUD’da 3452 metinde 46733 kez ve 922.15 sıklık oranıyla tespit edilmiş olan *insan* sözcüğü genellikle tür adı ve *canlı* sözcüğünün alt terimi olarak tercih edilmektedir: *insan türüne özgü, insan genomu, insan denen yaratığım, insan ve bitki gen havuzu, insan kaybı, insan bilimleri, insan ilişkisi, insan doğası, insan gücü, insan yacorusu, insan kıyımları, insan tipi, tek tip insan, insan modeli, insan sağlığı* gibi örneklerde bu durum açıkça

görülmür.

İnsan düşünebilen, konuşabilen canlı bir varlık, bedeni olan bir varlık, bir organizma, belli bir yaşam süresi olan bir varlık olarak cisimlenmiştir. *Kişi* sözcüğünde bu tür insani özellikler kendini çok fazla belli etmez; beden ve ruha has özellikler geri planda kalmıştır.

İnsan sözcüğünün birleşiklerine bakıldığında insan kaynakları, insan hakları, insan manazaraları, insan avcısı, insan onuru, insan ruhu, insan ve doğa, insan ve hayvan, insan oğlu, insan sevgisi, şehirli insan, Batılı insan gibi birleşikler yanında özellikle yaşam, ömür, hayat gibi sözcükler ve insan bedeniyle ilgili sözcüklerle, organ adlarıyla birleşikler oluşturması da dikkati çekmektedir: insan ömrü, insan yaşamı, insan yüzünde/bedeninde/hayatında, insan organizması, insan beyni, insan zekası, insan vücudu, insan kalbi, insan kemikleri, insan başı, insan canı, insan yüzü, insan sağlığı, insan aklı, insan gözü, insan ölçüleri, insan davranışları, insan biyolojisi/psikolojisi, insan bilimi, gibi.

İnsan sözcüğü bazı bağlamlarda *adam* ve *kişi* sözcükleriyle yer değiştirebilmekle birlikte bazı bağlamlarda böyle bir yer değişikliği yadırganabilir: *İnsan olun insan* yerine *adam olun adam* denebilir fakat #*kişi* olun *kişi* kullanımı yadırganacaktır. *Yani o zaman insan, insan olur* yerine *yani o zaman adam, adam olur* da denebilir fakat #*yani o zaman kişi, kişi olur* söylemi yadırganacaktır. *Büyük insan* birleşigi yanında *büyük adam* birleşigi de kullanılmakla birlikte #*büyük kişi* birleşigi tercih edilen bir birleşik değildir. *Gibi* edatıyla daha çok *adam* sözcüğü tercih edilmekle birlikte *insan* sözcüğü de kullanılabilir: *insan gibi davranmak* fakat #*kişi* gibi davranmak. *İnsan gibi yaşamak* yerine *adam gibi yaşamak* da denebilir fakat #*kişi* gibi yaşamak tercih edilen bir birleşik değildir. Bununla birlikte felsefi bir konuşmada *Etik insan, etik kişi de benim* şeklinde bir kullanım da tespit edilmiştir.

İnsan sözcüğü cinsiyet açısından yansız bir üst terimdir; İnsan ister istemez alışıyor; tanrılar ve insan arasında; insan ve diğer canlılar, dünya harikası bir insan Fatma Belgen; Kadın olsun erkek olsun insan için en tehlikeli şey; Hasan da insan; "insan"ın bir "canlı" olduğunu; "insan"a kayış var fotoğraflarımda; insan ile makine arasındaki; makine insan aklının bir icadıdır; tarihsel varlık olan insan; "ikinci sınıf insan"; insan sevmek; insan severlik; insan ve vatan sevgisi; insan eliyle; insan topluluğu, insan ve toplum; insan Sokrat'a göre düşünen bir varlık; insan, cinsiyetini ilk önce çevresinden öğrenir; ilk insan, Ademle Havvaya, iyilikle kötülüğü bilmeleri; insan emeği; insan toplumsal bir varlıktır gibi örneklerde bu durum açıkça görülebilir.

İnsan sözcüğü daha çok grup adlarıyla birlikte kullanılır; *bir grup insan*. Sayı

adlarıyla daha çok *kişi* sözcüğü tercih edilmekle birlikte az da olsa *insan* sözcüğünün de kullanılabildiği örnekler tespit edilmiştir: *iki insan, seksek milyon insan, milyonlarca insan, 50 milyon insan, bu iki insan. 37 insan katledilmişti* derken bunların canlı, düşünen varlıklar olduğuna vurgu yapılmıştır; *insan* sözcüğü yerine *kişi* sözcüğünün kullanımı bunların sayıya indirgenmesi anlamına gelebilir, bunların insani özelliklerini geri planda bırakabilirdi.

Genellikle ölçü birimi olarak *adam boyu* kullanılmakla birlikte *insan boyunu aşan, insan boyu kar* kullanımı da tespit edilmiştir. *İnsan ilişkileri* yerine #*kişi* ilişkileri kullanılmaz fakat *kişilerarası ilişkiler* tercih edilir bir birleşiktir. *Adam* olmak sıklık oranı yüksek bir birleşik iken *insan olma/mak* birleşğine de rastlanmıştır. *Kişi başına* sıklık oranı yüksek bir birleşik iken nadir de olsa *insan başına* kullanımı da tespit edilmiştir. Genellikle *adam* sözcüğünün tercih edildiği bazı birleşiklerde *insan* sözcüğünün kullanıldığı sınırlı sayıda örnek de tespit edilmiştir: *İnsan öldürmek neydi ki?* (Metal Fırtına, 2005 erkek söylemi), *Suç bende ki, seni insan yerine koydum da istemeye geldim.*

4. Sonuç

Adam sözcüğünün yazılı belgelere sahip en eski dil olan Sümerceden Sami dillerine ve oradan da diğer dillere geçmiş olabileceği söylenebilir. Sözcüğün cinsiyet açısından yanlı veya yansız olma durumu büyük ölçüde eşdizimlilik özelliklerine bağlı olarak belirlenebilmektedir.

Adam sözcüğünün 'erkek' anlamı büyük ölçüde sözdizimsel boyutta karşıtlık ilişkisine bağlı olarak belirginleşmektedir. *Adam* sözcüğü ile *kadın, kız, madam* gibi sözcükler [+Canlı], [+insan], [+yetişkin] ortak anlam bileşenlerine sahiptir. *Kadın, kız, madam* gibi sözcükler [-eril] olmaları nedeniyle bağlamda yer alan ve bu sözcüklere karşıt olarak yerleştirilen *adam* sözcüğünün [+eril] olma durumu belirginleşmekte ve sözdizimsel ekseninde karşıtlığın oluştuğu bu gibi durumlarda *adam* sözcüğü 'erkek' anlamını kesinlikle içermektedir; *kadının kilosunu adama göre...*, *ADAM Beni tanımıyorsun! KADIN Yeterince tanıdım. Adam eve döndüğünde, karısı kızların durumunu... Kadın bağırınca bu ahlaksız adam... Adam karısı ile doktora muayene...*, *Fakir kız ve zengin adam...*, *"Bu madam oyunu değil adam oyunu!"*, *Şimdi adam kızım altına arabayı çekti. Adam istekliyse kadını yatağa sürükler gibi.*

Adam sözcüğünün [+olgun] ve [+yetişkin] anlam bileşenlerini içermesi nedeniyle küçük bir çocuk için *adam* sözcüğü kullanılmaz, yalnızca olgun bir çocuksa *adam* olacak çocuk, denebilir. *Erkek* sözcüğünün içeriğindeki 'kaslı, kıllı, sakallı' olma durumu *adam* sözcüğü için gerekli değildir. *Adam* sözcüğü ikincil olarak 'güvenilir, sözünde duran, mert, dürüst, koruyucu, karşısındakine saygı ve sevgi ile yaklaşan,

nezaket kurallarına uygun davranan' gibi anlam bileşenleri de kazanmıştır.

Erkek sözcüğü, (erkek kedi, erkek köpek gibi) insan dışındaki varlıklar için de kullanılabilirken *kişi*, *adam* ve *insan* sözcükleri bu şekilde kullanılamaz.

Kişi sözcüğü, *insan* sözcüğü ile içeriğin biçimi açısından bütünüyle tözü açısından ise bütüne yakın benzerlik içerir. *Kişi*, bütün insan türünün tek tek bireylerini karşılmasıyla belirginleşir.

Adam sözcüğüyle oluşan eşdizimli yapıların sayısı, *kişi* ve *insan* sözcüğüyle oluşan eşdizimli yapıların sayısından çok daha fazladır. Bunda *adam* sözcüğünün [+üst-insan] anlam bileşenine de sahip olmasının önemli payı vardır.

Kaynaklar

- AHTERÎ Mustafa Efendi, *Ahterî-i Kebir* (hazırlayanlar: A. KIRKKILICI ve Y. SANCAK). Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- Ali Nazîmâ, Faik Reşad, *Mükemmel Osmanlı Lügati*. (hazırlayan: Birinci, Necat). Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- APAYDIN Ç., AKSU, M. ve KASALAK, G. (2015) Profesörlerin Cinsiyetlerine göre 'Bilim İnsanı, Akademisyen, Bilim Adamı ve Bilim Kadını' Kavramlarına Yönelik Görüşlerinin İncelenmesi. *Journal of Higher Education and Science* 5(2): 148-155.
- ARAT R. R. (1991) *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- ARAT R. R. (1992) *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yayınları.
- ATASOY G. (2017) Türkçede Genel Adlar: Kadın ve Adam. *DTCF Dergisi*, 57.1 (2017): 186-201.
- BERGENHOLTZ I., HENNING B. (2014) Bir Veri Tabanı, Dört Tek İşlevli Sözlük. *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 21, 2, 15-24.
- CLARK H., MARSHALL C. (1981) Definite Reference and Mutual Knowledge. *Elements of Discourse Understanding* içinde (A. K. JOSHI, B.L. WEBBER and I.A. SAG), Cambridge: Cambridge University Press, 10-63.
- CLAUSON, S. G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- ÇUBUKÇU H., EŞME M. İLERTEN F. (2010) Türkçe'nin Sözvarlığı Cinsiyetçi midir? TDK Türkçe Sözlük'te Toplumsal Cinsiyet. 23. *Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildiri Kitapçığı*. Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazi Magosa, 1-14.
- DEVELLİOĞLU F. (1988) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Divanü Lûgat-it-Türk Dizini* (1983) Ankara: TDK Yayınları.
- ERASLAN Kemal (1993) *Ahmed-i Yesevî. Divan-ı Hikmet, Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- EREN H. (1999) *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- GÜLENSOY T. (2011) *Türkiye Türkçesindeki Sözcükleri Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- KAHN S., DANA L. Z. (2017) A Case for the Use of Conceptual Analysis in Science Education Research. *Journal of Research in Science Teaching*, 54 (4): 538-551.
- KOSTEREC M. (2016) Methods of Conceptual Analysis. *Filozofia*, 71: 3, 220-230.

- MENINSKI F. M., *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae Lexicon Turcico-Arabico, Persicum* (hazırlayanlar: Stanislaw STACHOWSKI, Mehmet ÖLMEZ). İstanbul: Simurg, 2000.
- MORAN Y. (1992) *Eşanlımlı Sözcükler ve Karşıt Anlamları Sözlüğü*. İstanbul: Spatyom Yayınları.
- Mütercim Ğsım Efendi. *Burhân-ı Katı* (hazırlayanlar: Mürsel ÖZTÜRK, Derya ÖRS). İstanbul: TDK Yayınları, 2009.
- NİŞANYAN S. (2003) *Sözlerin Soyağacı*. İstanbul: Adam Yayınları.
- ONWUEGBUZİE, A. J., LEECH, N. L., COLLİNS K. M. T. (2012) Qualitative Analysis Techniques for the Review of the Literature. *The Qualitative Report*, Volume 17, Article 56, 1-28.
- SARICA M., ERATALAY S. (2013) Yazının Atasından İnsanın Atasına: *Adam, Adam, Adamu*. *Yeni Türkiye Dergisi* 55 *Türkçe Özel Sayısı*, 180-187.
- TALMY L. (2000) *Toward a Cognitive Semantics*. Volume 1 Concept Structuring Systems. The MIT Press, 104-118.
- TIETZE A. (2016) *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. Birinci Cilt (A-B), Üçüncü Cilt (F-J), Dördüncü Cilt (K-L). Ankara: TÜBA.
- TULUM M. (2011) *Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi Birinci Kitap*. Ankara: TDK Yayınları.
- VARDAR Berke (2007) *Açıklamalı Dilbilim Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yeni Tarama Sözlüğü* (düzenleyen: Cem DİLÇİN). 1983, Ankara: TDK Yayınları.
- YÜCE N. (1993) *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: TDK Yayınları.
- <https://v3.tnc.org.tr>, erişim tarihi 12.04.2021.
- <https://nisanyansozluk.com/?k=adam>, erişim tarihi 11.04.2021.
- <https://www.etimolojiturkce.com/kategori/Arapça/2> Arapça Kategorisi Kelime Kökenleri - Etimoloji (etimolojiturkce.com) erişim tarihi: 25.08.2021
- <https://www.tdk.org.tr>
- <http://www.turkcederlem.mersin.edu.tr/td1/>, erişim tarihi 11.04.2021.
- <http://www.kamus.yek.gov.tr>, erişim tarihi: 06.04.2021
- www.etimolojiturkce.com, erişim tarihi: 25.08.2021

Özen Yaylagül Üstünel <https://orcid.org/0000-0001-5632-6999>

Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun/Türkiye

Adres: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 55100, Atakum/Samsun, Türkiye.

e-posta: ozeny@omu.edu.tr, ozyaylagul@yahoo.com

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 27 Ağustos 2021

Yayına kabul edildiği tarih: 6 Aralık 2021

E-yayın tarihi: 24 Ocak 2022

Çıktı sayfa sayısı: 20

Kaynak sayısı: 35